

A szegmentumok bemutatása a régi magyar grammatikákban

2. rész*

5. A magánhangzók

5.1. A magánhangzó-hosszúság. A grammatikákban, ha a szerzők a hosszúságot említik, akkor a hosszú hangot egyúttal tisztábbnak is tartják: „az *i*, *o*, *u* hangokat is többnyire röviden ejtjük. Máskor viszont ékezettel látjuk el, és valamivel hosszabban és tisztán ejtjük: *í*, *ó*, *ú*” (SZENCZI 1610/2004: 85). Egy másik helyen azt írja: „Ez, a magánhangzókön lévő, a tisztább kiejtést (*prolationem clariorem*) jelző vonás (*virgula*): *á é í ó ú* gyakran egy és ugyanazon szóban többször is előfordul: *látását*, *visionem-suam*, *Vénségét*, *Senectutem-eius*, ezért nem lehet az ékezetnek (*accentus*) megszabott helyet kijelölni.” SZENCZI megjegyzése arra utal, hogy az *accentus* (szemben a latinnal vagy a franciával) a magyarban nem a hangsúly, hanem a hosszúság jele, ezért lehet egy szóban több *accentusos* magánhangzó is (BALÁZS 1978: 73).

A korabeli szerzőknek a hosszú magánhangzókkal kapcsolatos megjegyzését a „tisztá” ejtésre vonatkozóan több, feltehetően együttesen fennálló okkal magyarázhatjuk. Ez a metaforikus formában megragadott érzet adódhat egyrészt abból, hogy a hosszabb ejtés miatt időben tovább hozzáférhető a magánhangzó az észlelés számára, ezért könnyebb az azonosítása. Másrészt adódhat az artikulációs tapasztalatból is. A hosszabb magánhangzók esetében ugyanis periférikusabb lehet az ejtés, azaz az artikulációs gesztus jobban megközelíti a célkonfigurációt, mivel erre több idő áll rendelkezésre (vö. LINDBLOM 1963). A magyarban minőségbeli különbség is van az *a-á* és az *e-é* között, ezek esetében nem csak az időtartam játszik szerepet az észlelésben (erre, illetve ennek a nyelvtanokban látható megjelenésére alább még kitérünk). A felső nyelvvállású *i-í*, *ü-ű*, *u-ú*, valamint a középső nyelvvállású *ö-ő*, *o-ó* párok esetében azonban lehetséges a hosszú hangzóknek a célkonfigurációt jobban megközelítő ejtése, amely akár a nyelvhelyzetben, akár az ajakműködésben, vagy akár mindkettőben megnyilvánulhat. MÁDY (2008) két beszélő elektromágneses artikulográfos vizsgálatában azt találta, hogy a középső nyelvvállásúak esetében egyértelműen eltért a nyelvhelyzet a rövid és a hosszú hangzók között (a hosszúakban magasabban helyezkedett el a nyelv a szájüregi térben), az ajakműködés azonban nem volt minden esetben erőteljesebb a hosszú hangzók ejtésekor. A felső nyelvvállású hangzók esetében azonban az eltérés csak ritkán volt szignifikáns.

Az akusztikai szerkezetből egyenes következtetést nem vonhatunk le az artikulációra vonatkozóan (vö. pl. STEVENS 1989), ennek tudatában az akusztikai

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, az ELTE Tematikus Kiválósági Program „Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció” elnevezésű pályázatának keretében valósult meg. Az 1. részt lásd MNy. 2021: 38–50. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.1.38>

adatok alapján óvatos megállapítások tehetők csak. Az akusztikai adatok (BOLLA 1995: 296) tendenciaszerűen mutatják a periferikusabb ejtés jeleit mind a felső, mind a középső nyelvállású hangzóknál.

Hozzá kell tennünk, hogy a hivatkozott vizsgálatokban a laboratóriumi helyzet túlartikulálást indukálhatott, így természetesen nem vonhatók le egyértelmű következtetések a természetes élőbeszédre vonatkozóan, és különösen nem jó néhány évszázad távolából. Az időtartam és magánhangzó-minőség lehetséges kapcsolatát illetően azonban általános tendenciákról van szó, így a fenti összefüggések valószínűsíthetők.

5.2. Az *a*, *á* és az *e*, *é* párok. A két hangzópár között nemcsak hosszúságbeli különbség van, hanem más képzési jellemzőben is eltérnek. Az *e* és az *é* a nyíltságban különbözik egymástól. Az *a* és az *á* közötti eltérések egyrészt az ajakműködésben érhetők tetten, másrészt további jegyekben is, attól függően, hogy ezt a két hangzót milyen képzési jegyekkel határozzuk meg. Ha az *a*-t alsó nyelvállású /ɔ/-ként (vö. pl. BOLLA 1995; GÓSY 2004) definiáljuk, akkor a nyíltságban is eltérést találunk, ha azonban legalsó nyelvállású /ɒ/-ként (artikulációs adatok alapján, vö. pl. MÁDY 2008; MARKÓ et al. 2020), akkor ez a különbség nem áll fenn. Ha pedig az /a:/ artikulációs sajátosságai között figyelembe vesszük azt is, amit az /a:/ fonológiai viselkedése miatt nem szokás figyelembe venni (a fonetikai munkák többségében sem), mégpedig azt, hogy az /a:/ ejtése palatális-centrális – maga az IPA-jel is palatális hangzót jelöl, de több forrás is alátámasztja ezt, mind akusztikai, mind artikulációs megközelítésből (vö. pl. BOLLA 1995; MARKÓ et al. 2020) –, akkor a nyelv vízszintes helyzetében is eltérést találunk az *a* és az *á* között. MARKÓ és munkatársai (2020) artikulációs adatai (9 beszélő, elektromágneses artikulográfia) alapján a jelen tanulmányban az *a*-t az *á*-val azonos, azaz legalsó nyelvállású /ɒ/-ként tartjuk számon és jelöljük. (Az *á* vízszintes nyelvhelyzete a jelölése egyöntetű /a:/ volta miatt itt irreleváns.)

A grammatikákban természetesen az *a* /ɒ/ az *á*-val (/a:/) van párba állítva, és ekkor a szerzők az /ɒ/-t mint valamiféle tompa hangzású hangot jellemzik. *Sonus obscurus* 'homályos hangzás', írja SZENCZI (1610/2004: 83), KOMÁROMI (1655/2008: 77) és RÉVAI (1803 passim). Ezt a benyomást más szerzők *depressus* 'nyomott', *obscurus et profundus* 'homályos és mély' (SAJNOVICS 1771/1994: 47) jelzővel illetik. Azt is megjegyzik, hogy a hang inkább az *o*-hoz (/o/) közelít: *ad o accedens* 'az *o*-hoz közelítő' (SAJNOVICS 1771/1994: 47), *cum o mixtum* 'o-val kevert [hangzás]' (SZENCZI 1610/2004: 83). Ezzel szembeállítva az *á* /a:/ éles, tiszta hangzásként jelenik meg: *pronuntio clara* 'tisztá ejtés' (SAJNOVICS 1771/1994: 47), *sonus clarus* (SZENCZI 1610/2004: 83; KOMÁROMI 1655/2008: 77), *acutus* 'éles' (RÉVAI 1803: 70). Az *acutus* jelentése lehet 'éles ékezetrel el látott is' (lásd később). Az *á* /a:/ esetében ismét találkozunk egy képzésre utaló megjegyzéssel, azzal, hogy tátott szájjal ejtendő: *ore apertiore* 'tátottabb szájjal' (SZENCZI 1610/2004: 83), *iol fel tátott Báual kell ki mondani, mint ez igheben, Bárán'* (DÉVAI BÍRÓ 1549: A3r).

Az *e* /ɛ/ és az *é* /e:/ esetében hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy az *e* esetében példaszó híján sokszor nem tudni, milyen nyelvállású *e*-re gondolnak

a szerzők. Mivel a nyílt *e* /*ε*/ és a középzárt *ē* /*e*/ különbségét hagyományosan nem jelölte a helyesírás, nagyon kevés esetben térnek ki rá a leírásokban. A kivételhez tartozik GELEJI (1654: A7): „Az accentufok között is felette szükséges volna az acutufokat a gravifoktól, fő-képpen az *e* vocalis felett meg-különböztetni, mert a'nak a' Magyar nyelvben [...] nagy ufufa vagyon, mint [...] ezekből a szotjkákból meg-tetfzik: *èg*, *ardet* [lángol], *ég*, *coelum* [menny], *èl*, *vivit* [létezik], *él*, *acies* [vmi éle] [...] Mellyeket magam fem diftingvalhattam, nem lévén gravifos *e*-k, hanem tfjak. acutufokval kellett mindeniket fignalnóm. Ezt a szót: *emlekezet*, a' Fel-földiek így szoktál pronuncialni: *Emlékezet*, mellyről őket mindjárt meg-ífmérhetni, mint az Effraimitakat a' Siboletthről.” (GELEJI szövegében az acutus accentusszal jelölt *é* a hosszú nyílt *e* /*ε*:/ jele, a gravisszal jelölt pedig a hosszú középzárt *ē*, vagyis az *ē* /*e*:/. A Felföld a palóc nyelvjárasterületre utal, l. JUHÁSZ 2018: 328–329.)

Az *e* /*ε*/ tehát az *a*-hoz (/*ɒ*/) hasonlóan az *obscurus* 'homályos' jelzőt kapja (KOMÁROMI 1655/2008: 77; RÉVAI 1803 passim). Az *é* /*ε*:/ hangzása pedig *sonus clarus* 'tisztá hangzás' (SZENCZI 1610/2004: 83; KOMÁROMI 1655/2008: 77), *sonus acutus* 'éles' (RÉVAI 1803 passim). RÉVAI szerint az *é* /*ε*:/ hangzása az *e*-vel (/*ε*/) ellentétben az *i*-hez (/i:/) közelít. SZENCZI (1610/2004: 77) ezzel szemben úgy véli, hogy az *é* /*ε*:/ *ore apertiore* 'tátottabb szájjal' ejtendő, mint az *e* /*ε*/.

Összegezve: az *a* /*ɒ*/ és az *e* /*ε*/ valamiféle *obscurus* (homályos) benyomást tesz, míg párjuk, az *á* /*a*:/ és az *é* /*ε*:/ éles, tisztá hangzású, az *á* /*a*:/ (egy szerzőnél az *é* is) nyitottabb szájjal ejtendő hang. Az *a*-t és az *é*-t a nyelvállásban szomszédos hangokhoz képest is igyekeznek elhelyezni az *a*-t az *o* /*o*/, az *é*-t az *i* /*i*/ felől határozva meg.

Fonetikai szempontból közelítve meg ezeket a leírásokat, a „tisztá” hangzás ismét visszavezethető lehet az időtartambeli különbségre, a „homályos” jelző pedig az ezzel való oppozícióba állítást szolgálhatja. Az *a*-*á* és az *e*-*é* párba állításában a fonológiai és az erre épülő helyesírási tapasztalat vezérli a szerzőket, ez lehet az oka annak, hogy SZENCZI az artikulációra vonatkozóan ugyanazt a viszonyt tételezi az *e* és az *é*, mint az *a* és az *á* között. Ezen túlmenően a téves analógiában szerepet játszhat az a tényező is, hogy a magánhangzók képzési sajátosságait introspektív módon igen nehéz megfigyelni, mivel nincs érzékelhető akadály a toldalékcsoában (a mássalhangzókkal ellentétben), és nem kapunk jól megfigyelhető és összehasonlítható taktilis visszajelzéseket (ASHBY 2011).

5.3. A kettőshangzók. A kettőshangzók alatt a grammatikák két típust tárgyalnak: egyrészt a *V + i* kapcsolatokat, másrészt az *ő*-t (/ø/) és az *ü*-t (/y/).

Az *i* utótagú, diftongusnak nevezett kapcsolatok írásmódja különböző, hol *i*, hol *y*, hol *j* a betűjele. (Ennek helyesírás-történeti előzménye az, hogy a latin nyelvben az *i* és a *j* komplementer disztribúcióban álló allofónok, nem külön fonémák voltak, így az írásban is az *i* és a *j* csupán grafémaváltozatoknak tekinthetők. A magyar helyesírásban az *i* és a *j* viszonyáról l. KOROMPAY K. 2018). PERESZ-LÉNYI így sorolja fel ezt a csoportot: „...*ij*, mint /*zij*/, ugyanígy *ay*, *ey*, *őy*, *oy*, mint *Haytok*, *Projicio*, *Eytek*, *facio cadere*, *Rőytem*, *Abscondo*, *Foytom*. Ezeket *j*-vel is lehet írni, és gyakrabban is írják így” (1682/2006: 47). Előtte megjegyezte, hogy „Az *Y* kevesebb joggal magánhangzó, hiszen a mássalhangzókkal nem alkot úgy szótagot, mint például a Hieronymus névben” (1682/2006: 47). Ebből arra követ-

keztethetnénk, hogy ezt a csoportot csak az *i*-s írásmód miatt tekintette két magánhangzó kapcsolatának. Ezt erősíti TSÉTSI véleménye is, aki szerint „világos, hogy az *ay*, *ey*, *oy*, *uy* nem kettőshangzó. Hibásan írják tehát így: *Nyáy, feytem, boytos, suytom*; holott így kellene: *nyáj, fejtem* stb.” (1708/2009: 22).

Ennek viszont ellene látszik mondani SZENCZI, aki a valóságos diftongusok közé számította ezeket, az *y*-nal jelölt hang hangzását pedig az *i* és a *j* között határozta meg: „A kettőshangzókból és a hármashangzókból az *y* hangzása az *i* és a *j* között van (*sonum medium habet inter i et j*), mint *Sayto*, prelum, *Gyüytő*, cumulus” (1610/2004: 91).

Abban, hogy a *V + i*-vel jelölt kapcsolatok nem diftongusok, egyetérthetünk TSÉTSI véleményével, a szerzők által felsorolt példák alapján is. Ahogyan KASSAI (1982 és máshol) és SIPTÁR (2015 és korábban több helyen) megfogalmazza, fonológiai értelemben nincs rá ok, hogy ezeket a kapcsolatokat diftongusnak tartssuk. Mivel a fonetikai sajátosságok az */i/* magánhangzó és a */j/* approximáns között sem térnek el jelentős mértékben, sem artikulációs, sem akusztikai téren, így a diftongusbéli félmagánhangzó és az approximáns mérhető különbségére sem számíthatunk. (Itt érdemes visszautalni arra, hogy SZENCZI a szóban forgó elemet az *i* és *j* közötti hangzásúnak tartja, kérdés azonban, hogy ez hogyan ragadható meg.) Ennélfogva a fonológiai mintázatokra kell hagyatkoznunk, például arra, hogy a *nyáj* és a *szíj* szó *-vAl* toldalékos alakja *nyájjal*, *szíjjal* és nem **nyájval*, *szíjval*, amiből az következik, hogy az említett szó utolsó szegmentuma mássalhangzó, azaz nem lehet magánhangzós szegmentum, két artikulációs célt mutató diftongus második eleme, hiszen a magánhangzóra végződő tövek *-vAl* raggal történő toldalékolása eltér a mássalhangzóra végződő tövektől.

Míg a *V + i*-vel jelölt kapcsolatok esetében vita van a korabeli szerzők között (l. még VÉRTES O. 1980; KASSAI 2003), addig az *ö-t* (*/ø/*) és az *ü-t* (*/y/*) majdnem minden szerző diftongusnak tartja, és nem csak a német helyesírásból származó *o + e*, *u + e* írásmód miatt. (A németben az *e* csak az *o*-tól, *u*-tól való eltérést jelölte, mellékjel helyett betűkapcsolattal. A magyar helyesírásbeli történetükre l. KOROMPAY K. 2018). A grammatikákban szinte egyöntetű vélemény, hogy ezek valóban kettőshangzók, TSÉTSI is, aki (mint láttuk) a *V + i* kapcsolatot nem tartotta diftongusnak, az *ö-t*, *ü-t* igen. SZENCZI (1610/2004: 89) a hangzását is meghatározta: „Az *ö* kettőshangzót az ajkak kerekítésével ejtjük, hangzása az *e* és az *o* között van.” SZENCZI a két csoport találkozásakor hármashangzókat feltételezett a magyarban: „Hármashangzók az *öy* és az *üy*, mint *Böyt*, ieunium, *Gyüytöm*, cumulo, congreco...” (1610/2004: 91). Kivételt képez KOMÁROMI, aki grammatikája előszavában leszögezi, hogy a magyarban nincsenek kettőshangzók. Az *o* */o/* és az *e* */ε/* találkozásából létrejött *ö* */ø/* elképzelése azonban nála is megjelenik: „Az *ö* hangzása *o*-val keveredett *e*, mint *görög*, Graecus” (1655/2008: 75). SAJNOVICS pedig arról ír, hogy az *o*-hoz (*/o/*) és az *u*-hoz (*/u/*) viszonyítva az *ö* */ø/* és az *ü* */y/* kemény hangzású: „Ha a magyarok az *o* és az *u* hangokra két pontot tesznek, ez kemény (*durus*) és sajátosan magyar hangértéket jelöl” (1771/1994: 41).

Az *ö* */ø/* és *ü* */y/* diftongusnak tételezése egyértelműen az íráshagyományra megy vissza, hangtani értelemben semmilyen nyoma nincs annak, hogy itt valóban olyan magánhangzókról lenne szó, amelyeknek a kiejtése közben megvál-

tozik az artikulációs konfiguráció (két eltérő artikulációs cél lenne). A szerzők a betű-hang-fonéma hármas fogalmi szétválasztásának hiányában tételezik diftongusnak a szóban forgó magánhangzókat a betűkapcsolat, illetve a mellékjeles betű írásképe alapján. Az *ö*-nek az *o* és *e* keverékéből való levezetése feltehetően arra utal, hogy az /ø/ az /o/-hoz hasonlít abban, hogy középső nyelvállású és ajak-kerekítéses, míg az /ɛ/-hez az elől képzettség tekintetében, így e képzési jegyek együttese talán jobban hozzáférhetővé tette a szegmentum ejtését (hasonlóképpen az /y/-nél is, amely pedig az /u/ felső nyelvállású és kerekített voltát egyesíti az /ɛ/ elől képzettségével). Ugyanakkor meglepő az a jellemzés, amely szerint ezek a hangzók „kemény”-ek volnának, holott a palatális hangzókat (mint láttuk) a magas frekvenciájú második formánsuk miatt lágynak szokták tartani.

Összegezve: a *V + i* betűkapcsolatot a legtöbbször *V + j* hangkapcsolatnak tartják, az *i*-t vagy *y*-t pedig csak pedig írásváltozatnak, kivéve SZENCZIT, aki a hangértékét átmenetnek tartotta az *i* magánhangzó és a *j* mássalhangzó között. Az *ö* és *ü* esetében többnyire valódi kettőshangzót tételeznek fel. Még azok is, akik ezeket monoftongusnak tartják, az *o*, illetve *u* és az *e* közötti hangzásról írnak, ami keménynek jellemezhető. Ez utóbbira nem találtunk magyarázatot. További kérdés, hogy ezekben a vélekedésekben mi a percepciók benyomása, és mekkora szerepe van az írásképi sugallatának.

6. A terminológiai rendszer. A művekben nem beszélhetünk kiforrott, egységes, rögzített, szinonimák és poliszémák nélküli terminológiáról. A látszólagos tarkaság mögött azonban egységes gondolati irányok és hasonló kategorizálás rejlik, amely kategóriákat szinonim terminusokkal jelölnek a szerzők. Ez a helyzet teljesen egybevág azzal, amit más, a latin grammatikából hiányzó magyar nyelvi jelenségek, nyelvi elemek kategorizálása és megnevezése terén lehet tapasztalni. (Részletes elemzését l. C. VLADÁR 2004.)

A laza terminológia tehát hasonló fogalmi rendszerezést, kategorizálást takar. A legtöbb elemzett hangcsoport esetében azt látjuk, hogy valamilyen fontos jellemző mentén párokba szerveződnek a kategória tagjai.

A sibilusnak nevezett csoport tagjai a hangzás vékony, éles vagy tompa, sűrű, egyenetlen benyomása szerint rendeződnek el: az *sz* /s/ vékony, éles; az *s* /ʃ/ sűrű, tompa, egyenetlen; a *z* /z/ vékony, gyenge; a *zs* /ʒ/ igen sűrű, igen tömött; a *c* /tʃ/ vékony; a *cs* /tʃ/ igen sűrű. A központi elem az *s* /ʃ/, amely az *sz*-szel /s/ és a *zs*-vel /ʒ/ is szembe van állítva, a *c* /tʃ/ pedig a *cs* /tʃ/ párja.

A nem palatális és a palatális hangzók a kemény (*g* /g/, *t* /t/, *l* /l/, *n* /n/) és a lágyabb hangzás (*gy* /j/, *ty* /c/, *ly* /k/, *ny* /ɲ/) különbsége mentén rendeződnek párokba.

Az *a* /a/, *e* /ɛ/ és az *á* /aː/, *é* /eː/ az éles, tiszta (*á*, *é*) és a homályos (*a*, *e*) hangzás mentén rendeződnek párokba, a tiszta hangoknál ezek képzését, a száj nagyra nyitását is említik.

A diftongusnak nevezett csoport egyik felében, a *V + i* esetében a második tag magánhangzó vagy mássalhangzó jellege a kérdés. A csoport másik felében, az *ö* /ø/, *ü* /y/ esetében a hangzást az *o* /o/, illetve *u* /u/ és *e* /ɛ/ hangzása között határozzák meg, de itt felmerül az írásképi lehetséges befolyásoló szerepe.

7. A terminológia eredete. A terminusok feltárása az európai fonetika történetének kezdetére nyúlik vissza, és részletezésére nem vállalkozik ez a munka, csak néhány szempontot vet fel. Az antik görög és nyomában latin fonetika többnyire nem artikulációs kiindulással, hanem auditív benyomások alapján írta le a hangokat. A klasszikus európai grammatika nem hozott létre olyan zárt és letisztult rendszert, mint az óind PĀNINI vagy az arab grammatikusok (ROBINS 1999).

A *densus* 'tömött, sűrű' terminus eredete talán arra az ógörög mássalhangzó-szembeállításra megy vissza, ahol a *psila* 'csupasz', *spiritus asper* (hehezet) nélküli, azaz *leves* 'könnyű' hangzók (*p, t, k* /*p t k*/) voltak szembeállítva a *spiritus asper*rel ellátott sűrű hangokkal (*ph, th, kh* /*p^h t^h k^h*/). DIONÜSZIOSZ THRAX i. e. első századi grammatikájában (a terminusokat latin megfelelőikkel idézve) a szókezdő hangzó lehetett hehezetes (*spiritus asper*) és hehezet nélküli (*spiritus lenis*). Az *acutus* 'éles' és a vele ellentétbe állított *gravis, obtusus* 'tompá' eredete az ógörög nyelv tonális hangsúlyára vezethető vissza, ahol a hangsúlyos szótagot magasabb hangfekvésben ejtették (mindezekről SZABÓ 1981: 148). Hogy ezeknek a terminusoknak a magyar hangok leírására való alkalmazása hogyan és milyen közvetítéssel történt, további tisztázást igényel.

Könnyebben megfogható az *á-a, é-e* esetében alkalmazott *clarus-obscurus* terminuspár esete. Ez a terminológiai megkülönböztetés ugyanis a latinizált héber grammatikákban köszön vissza, ahol a bibliai héber magánhangzók egy csoportjának kiejtését így különböztették meg. A jezsuita BELLARMINUS püspök népszerű héber nyelvtanító könyvében (1585), amellyel feltehetően például PERESZLÉNYI is találkozott (STRBIK 1999), a *cametz*, vagyis a hosszú *á* (*a longum*) *obscure, collecto ore pronunciat* 'homályosan, összezárt szájjal' ejtendő), a *patach*, vagyis a rövid *á* (*a breve*) *clarissime aperto ore* 'igen tisztán, nyitott szájjal' ejtendő. Hasonlóan a *zere*, vagyis a hosszú *é* (*e longum*) *obscure* 'homályosan', a *segol*, vagyis a rövid *e* (*e breve*) *clare* 'tisztán' ejtendő.

Bár a magyar szerzők sokszor hivatkoznak a héber mintára, néha keverednek a dolgok. SZENCZINél például a *patach-cametz, saegol-zere* felosztás fordítottját látjuk: „Az *a*-t és az *e*-t bizonyos esetekben a héber *Patach* ill. *Saegol* hangokhoz hasonlóan tisztán és nyitottabb szájjal (*clare et ore aperto*) ejtjük, és többnyire éles ékezettel látjuk el [vagyis *á* és *é*]. [...] Máskor pedig az *a*-t úgy ejtjük, mint a [héber] *Cametz* hangot, zártabban, mintegy az *o*-val keverve, és az *e*-t úgy ejtjük, mint a [héber] *Zere* hangot” (1610/2004: 83). Erre a keveredésre már a SZENCZI-fordítás héber részét gondozó KOLTAI KORNÉLIA is felhívta a figyelmet (1610/2004: 435). Véleménye szerint a szerzők héber ismeretei nem voltak mindig szilárdak, vagy a héber kiejtésnek is lehettek területi változatai, ahogy fentebb a latinnál láttuk.

8. Összefoglalás. A kutatási kérdésekre visszatérve, a következőket állapíthatjuk meg.

1. A szerzők a magyarországi latin kiejtésből hiányzó vagy attól eltérő hangokra koncentrálnak.

2. A terminológia percepciók alapon, a hangok által keltett benyomásokat írja le, metaforikusan. A terminológián belül többnyire van egy fontos ellentét, amelynek a mentén párokba szerveződnek a hangok.

3. Egységes terminológia helyett inkább hasonló gondolkodási irányok és kategorizálás rajzolódik ki, amely változatos megnevezésekkel, szinonim és polyszém terminológiával jelenik meg.

4. A modern fonetikai és fonológiai ismeretek több tekintetben alátámasztják a korabeli szerzők auditív alapú megfigyeléseit, ugyanakkor a vizsgált művekben több esetben egyértelmű az íráskép elsődlegességének hatása az auditív benyomással szemben. A betű, a fonéma és a beszédhang fogalmi kategóriája egybeesik, és ezek viszonya – a korszak ismereteinek megfelelően – nem világos. A korszakban használatos terminológia egy része a maga metaforikus elnevezéseivel a mai napig él a szaktudományban és/vagy a tudományos ismeretterjesztő irodalomban, mint például a *szibiláns* vagy a *lágymássalhangzó* kifejezések.

5. A magyar szerzők szóhasználatának eredete valószínűleg az antik görög-latin hagyomány által használt, már ott sem kidolgozott terminuskészlet átértelmezése a magyarra. Bizonyos esetekben a latinizált héber grammatikák hatása is kimutatható.

Kulcsszók: korai magyar grammatikák, akusztikai és artikulációs fonetika, fonetikai terminológia, fonetikatörténet, magyar szegmentumok.

Források

- BELLARMINUS, ROBERTUS 1585. *Institutiones linguae Hebraeicae*. Romae.
- DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS 1549. *Orthographia Vngarica*. Craccouiae.
- DIONYSIUS THRAX i. e. 1. sz./1883. *Ars grammatica*. Edidit GUSTAVUS VHLIG. Teubner, Lipsiae.
- GELEJI KATONA ISTVÁN 1645. *Magyar grammatikátska*. Gyulafejérvárat.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655/2008. *Hungaria Illustrata. A magyar nyelv magyarázata*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KÖVESDI PÁL 1686/2010. *Elementa Lingvae Hvngaricae. A magyar nyelv alapjai*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 232. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682/2006. *Grammatica Lingvae Ungaricae. A magyar nyelv grammatikája*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- REVAI MIKLÓS 1803. *Antiquitates*. Trattner, Pest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1771/1994. *Demonstratio*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ, ELTE, Budapest.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604. *Dictionarium LatinoUngaricum*. Norimbergae.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. *Novae grammaticae Ungaricae. Új magyar nyelvtan*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- TÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1697. *Ratiocinatio*. Claudiopoli.
- TSÉTSI JÁNOS 1708/2009. *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, a bevezető tanulmányt írta KOROMPAY KLÁRA, szerk. Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- ASHBY, PATRICIA 2011. *Understanding phonetics*. Hodder Education, London.
- BALÁZS JÁNOS 1978. Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány. In: CSANDA SÁNDOR – KESERŰ BÁLINT szerk., *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. JATE, Szeged. 67–75.
- BOLLA KÁLMÁN 1980. *Magyar hangalbum*. Magyar Fonetikai Füzetek 6. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- BOLLA KÁLMÁN 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- CHARLES, SHERMAN – LULICH, STEVEN M. 2019. Articulatory-acoustic relations in the production of alveolar and palatal lateral sounds in Brazilian Portuguese. *The Journal of the Acoustical Society of America* 145: 3269–3288. <https://doi.org/10.1121/1.5109565>
- ÉDER ZOLTÁN 1989. Sylvester grammatikájának utóéletéről. *Magyar Nyelvőr* 113: 385–396.
- FASTL, HUGO – ZWICKER, EBERHARD 2006. *Psychoacoustics. Facts and models*. 3rd edition. Springer, Berlin.
- FLUDOROVITS JOLÁN 1937. *A magyar nyelv latin jövevényszavai*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/12. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 249–270.
- GÓSY MÁRIA 1989. *Beszédészlelés*. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 2. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GRÁCZI TEKLA ETELKA 2012. *Zörejhangok akusztikai fonetikai elemzése a zöngésségi opposíció függvényében*. PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- GRÁCZI TEKLA ETELKA – KREPSZ VALÉRIA 2018. Intervokális réshangok akusztikai szerkezete tinédzser- és felnőttkorban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 18/1: 1–19. <http://doi.org/10.18460/ANY.2018.1.003>
- HARRINGTON, JONATHAN 2010. Acoustic phonetics. In: HARDCASTLE, WILLIAM J. – LAVER, JOHN – GIBBON, FIONA E. eds., *The handbook of phonetic sciences*. Second edition. Wiley–Blackwell, Oxford. 81–129.
- JOHNSON, KEITH 2003. *Acousic and Auditory Phonetics*. Second edition. Wiley–Blackwell, Malden (MA).
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 29. Tinta, Budapest. 314–349.

- KASSAI ILONA 1982. A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 395–397.
- KASSAI ILONA 2003. A diftongus-vita. In: HUNYADI LÁSZLÓ szerk., *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 37–42.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1961. *A magyar affrikázaszemlélet*. Nyelvtudományi Értekezések 27. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCHETOV, ALEXEI – LOBANOVA, ALEVTINA 2007. Komi-Permyak Coronal Obstruents: Acoustic Contrasts and Positional Variation. *Journal of International Phonetic Association* 37: 51–82. <https://doi.org/10.1017/s0025100306002805>
- KOROMPAY ESZTER 2021. Szóvégi s-ezés a magyarországi latin kiejtésben. In: HRENEK ÉVA – JANI-DEMETRIOU BERNADETT – KOROMPAY ESZTER – POMÁZI BENCE szerk., *Tanulmányok a 14. Félúton konferencia előadásaiból*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 37–51.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 83–98.
- LAWSON, E. – STUART-SMITH, J. – SCOBIE, J. M. – NAKAI, S. 2018. *Seeing Speech. An articulatory web resource for the study of Phonetics*. University of Glasgow. 19th August 2020. <https://www.seeingspeech.ac.uk>
- LINDBLOM, BJÖRN 1963. Spectrographic Study of Vowel Reduction. *The Journal of the Acoustical Society of America* 35: 1773–1781. <https://doi.org/10.1121/1.1918816>
- MADDIESON, IAN 1997. Phonetical universals. In: HARDCASTLE, WILLIAM J. – LAVER, JOHN eds., *The Handbook of Phonetic Sciences*. First edition. Blackwell, Oxford. 619–639.
- MÁDY KATALIN 2008. Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográffal normál és gyors beszédben. *Beszéd kutatás* 2008: 52–66.
- MAGDICS, KLÁRA 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések 49. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARKÓ ALEXANDRA 2017. Hangtan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Osiris Kiadó, Budapest. 75–206.
- MARKÓ ALEXANDRA – BARTÓK MÁRTON – CSAPÓ TAMÁS GÁBOR – GRÁCZI TEKLA ETELKA – DEME ANDREA 2020. Magánhangzók eltérése a hangsúly függvényében – artikulációs és akusztikai adatok. Előadás a Beszédkutatás/Speech Research 2020 konferencián. Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2020. dec. 14–15.
- NÁDASDY ÁDÁM – SIPTÁR PÉTER 1994/2016. A magánhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–182. Digitális kiadás 2016: <https://doi.org/10.1556/9789630598033>
- ROBINS, ROBERT HENRY. 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, Budapest.
- SHADLE, CHRISTINE H. 1989. Articulatory-acoustic relationships in fricative consonants. *VSSP Technical Report 89/TR3*. University of Southampton, Southampton.
- SIPTÁR PÉTER 1994/2016. A mássalhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272. Digitális kiadás 2016: <https://doi.org/10.1556/9789630598033>

- SIPTÁR PÉTER 2015. *Kis magyar fonológia. Válogatott karcolatok*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém.
- STEVENS, KENNETH N. 1989. On the quantal nature of speech. *Journal of Phonetics* 17/1–2: 3–45.
- STEVENS, KENNETH N. 1998. *Acoustic Phonetics*. MIT Press, Cambridge (MA).
- STEVENS, KENNETH N. 2000. Diverse acoustic cues at consonantal landmarks. *Phonetica* 57: 139–151. <https://doi.org/10.1159/000028468>
- STRBIK ANDREA 1999. *Héber nyelvtanok Magyarországon*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Budapest.
- SZABÓ ÁRPÁD 1981. A nyelv leírásának kibontakozása a görögöknél. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 13: 137–161.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1980. *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WRIGHT, RICHARD – FRISCH, STEFAN – PISONI, DAVID B. 1996–1997. *Speech Perception. Research on Spoken Language Processing. Progress Report No. 21*. Indiana University, Bloomington.

Presentation of segments in old Hungarian grammars

Early Hungarian grammars and the Hungarian grammatical literature written in Latin contain numerous descriptions related to the Hungarian inventory of segments as a whole, or in the context of individual phonemes. One of the purposes of this paper is to present the terminology that grammar authors used to characterize the Hungarian segment inventory. The study also examines the origin and variations of the terminology in the works of the individual authors, as well as the contemporary assumptions about the set of segments, their articulation and the psychoacoustic image they evoke. Another purpose of the paper is to study how the results of modern experimental phonetics can correlate with the metaphorical descriptions applied by the early grammarians, and what kinds of articulatory-auditory experiences supported by experimental data may have led to the development of the terminology used for the characterization of segments.

Keywords: early Hungarian grammars, acoustic and articulatory phonetics, phonetic terminology, history of phonetics, Hungarian segments.

C. VLADÁR ZSUZSA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

MARKÓ ALEXANDRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA–ELTE Lendület Lingvális Artikuláció Kutatócsoport